

บทที่ ๑

ประวัติย่อของเจ้าพระยามรราช

กำเนิดและการศึกษา

เจ้าพระยามรราช (ปั้น สุขุม) กำเนิดมาในสกุลข้าราชการกรมการเมือง สกลหนึ่ง เมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๕ ที่บ้านท่าขันทัก อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี บิดาชื่อน กัดัน มารดาชื่อน พึ่ง มีพี่น้อง ๕ คน เริ่มเข้ารับการศึกษา เป็นครั้งแรกเมื่ออายุ ๕ ปี โดยเรียนภาษาไทยและบาลี จากพระครูวิบูลย์เมธาจารย์ วัดประตู่ศาล จังหวัดสุพรรณบุรี ต่อมาได้ย้ายไปเรียนกับพระใบฎีกาอ่วม วัดหงส์รัตนาราม จังหวัดธนบุรี ครั้นอายุได้ ๑๓ ปี ก็บวชเป็นสามเณรและเรียนภาษาขอม ภาษามคธอยู่ที่วัดนั้น และยังได้ไปเรียนเพิ่มเติมที่สำนักอาจารย์เพ็ญ สำนักพระยาธรรมปรีชา (บุญ) และสำนักสมเด็จพระวันรัตน์ (แดง) วัดสุทัศน์ฯ ในปี พ.ศ. ๒๔๒๖ จึงบวชเป็นพระภิกษุที่วัดหงส์รัตนาราม โดยมีสมเด็จพระวันรัตน์ (แดง) เป็นพระอุปัชฌาย์ ในปลายปีนั้นเองท่านได้เข้าแปลพระปริยัติธรรมในสนามหลวง ผลปรากฏว่าท่านได้เป็นเปรียญองค์แรกและองค์เดียวในการสอบครั้งนั้น จึงได้รับสมณานามว่า "มหาปิ่น" ตั้งแต่นั้นมา จึงลาสิกขาออกมาในเวลานั้น และได้ถวายตัวอยู่กับสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

การก้าวเข้าสู่วงการราชการ

ชีวิตการศึกษาของเจ้าพระยามรราชนั้น เป็นเรื่องทางฝ่ายพุทธจักร ท่านเรียนทางธรรมมาโดยตลอด ซึ่งมีได้แสดงแนวโน้มว่า ท่านจะกลายมาเป็นนักการเมือง

ภายหลังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามว่า "บ้านยะมะรัชโช"

หรือนักปกครองคนสำคัญของประเทศ เพราะในการศึกษาธรรมะนั้น ท่านก็ประสบผลสำเร็จจนสามารถสอบเป็นเปรียญไครวดเร็ว ซึ่งแสดงว่าท่านมีความสนใจและเอาใจใส่ในเรื่องนั้นมากพอสมควร แต่ชีวิตมนุษย์จะดำเนินไปในวิถีทางใด ย่อมขึ้นอยู่กับปัจจัยต่าง ๆ ~~และปัจจัยสำคัญประการที่สาม คือ~~ "จุดเริ่มต้นของการทำงาน" ถ้าเริ่มที่จุดใด วิถีชีวิตมักจะดำเนินไปในแนวทางนั้น กรณีของเจ้าพระยายมราชก็เช่นกัน ท้นที่ที่สอบได้เป็นเปรียญ ท่านก็สละเพศบรรพชิต และเปลี่ยนแนวทางชีวิตโดยเริ่มจากการเข้าถวายตัวกับสมเด็จพระยาตากำร่งฯ ซึ่งเป็นเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ที่สำคัญที่สุดในสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยเฉพาะเป็นบุคคลสำคัญในการปรับปรุงประเทศในครั้งนั้น ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า เจ้าพระยายมราชเข้าตรงจุด ในระยะนั้นสมเด็จพระยาตากำร่งราชานุภาพทรงเป็นเพียงนายพันตรีราชองครักษ์ ผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็ก รับราชการประจำอยู่ในพระบรมมหาราชวัง และกำลังจัดตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบอยู่ สมเด็จพระยาตากำร่งราชานุภาพทรงเห็นว่า พระองค์ได้รู้จักกับเจ้าพระยายมราชเมื่อครั้งที่เจ้าพระยายมราชมาเรียนอยู่ที่สำนักสอนพระปริยัติธรรมของหลวง ในบริเวณวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระยาตากำร่งราชานุภาพเสด็จมานทางในวัดนี้ไปโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบทุกวัน จึงมีโอกาสรู้จักกันและสนิทสนมกันมากขึ้น ด้วยเหตุนี้หลังจากลาสิกแล้ว เจ้าพระยายมราชจึงไปถวายตัวอยู่กับสมเด็จพระยาตากำร่งราชานุภาพ พระองค์จึงทรงจัดการให้ท่านถวายตัวเป็นมหาดเล็กรับราชการ เป็นครูอยู่ที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ได้รับเงินเดือนขั้นแรกเดือนละ ๑๒ บาทเท่านั้น

จากการรับราชการในโรงเรียนนี้ ได้ส่งผลให้เจ้าพระยายมราชมีโอกาสสอนพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๕ คือ

คำร่งราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ประวัติ
เจ้าพระยายมราช (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๕๒ - ๕๓.

พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ (กรมพระจันทบุรีนฤนาถ)

พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ (กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์)

พระองค์เจ้าประวิตรวชิโนคม (กรมหลวงปราจิณกิติบดี)

พระองค์เจ้าจิริประวิตรเกษ (กรมหลวงนครชัยศรีสุรเกษ)

สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพทรงสนับสนุนให้เจ้าพระยาযায়มราชเป็นครูสอนเฉพาะเจ้านาย ๔ พระองค์นั้น ด้วยเหตุผลว่า "เพราะมีความรู้พอที่จะเป็นครูได้ ทั้งอัธยาศัยใจคอก็คือเป็นคนดี" เจ้าพระยาযায়มราชจึงได้เป็นครูประจำเจ้านายทั้ง ๔ พระองค์ และได้รับเงินเดือนเพิ่มเป็น ๔๘ บาท จนกระทั่งพระเจ้าลูกเธอทั้ง ๔ พระองค์เสด็จไปทรงศึกษาต่อที่กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ ท่านก็ได้ติดตามเสด็จไปเป็นครูสอนภาษาไทย และเป็นพระอภิบาลด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานสัญญาบัตรบรรดาศักดิ์ให้เป็น "ขุนวิจิตรวราสารักษ์" มีตำแหน่งในกรมพระธรรมาธิบดี (แผนกครู) ในระหว่างนั้นเจ้าพระยาযায়มราชได้พยายามศึกษาภาษาอังกฤษโดยการจ้างครูมาสอนพิเศษ ในปี พ.ศ. ๒๔๓๑ สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพทรงโปรดเกล้าฯ ให้ทรงแต่งตั้งเจ้าพระยาযায়มราช เป็น "ผู้ช่วยเลขานุการในสถานทูต" ที่กรุงลอนดอน ต่อมาได้เลื่อนเป็น "เลขานุการชั้น ๒" ครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๔๓๔ จึงได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น "หลวงวิจิตรวราสารักษ์" ในระยะนี้เจ้าพระยาযায়มราชได้มีโอกาสติดตามเสด็จสมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพไปในฐานะเลขานุการไปประเทศต่าง ๆ ในยุโรป เป็นเหตุให้ท่านได้มีโอกาสเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินประเทศนั้น ๆ และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ และรู้จักกับบุคคลสำคัญ ๆ ของประเทศนั้น ได้เห็นขนบธรรมเนียมในราชสำนักต่าง ๆ ซึ่งเป็นประโยชน์แก่ท่านมาก หลังจากนั้นสมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพทรงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนตำแหน่งเจ้าพระยาযায়มราชขึ้นเป็น "เลขานุการชั้นที่ ๑ ในสถานทูต" ต่อมาได้พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนขึ้นเป็น "พระวิจิตรวราสารักษ์"

นอกจากพระเจ้าลูกเธอทั้ง ๔ พระองค์แล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไปศึกษาในประเทศอังกฤษก็เป็นศิษย์ของท่านด้วย จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๓๗ ท่านจึงกลับกรุงเทพฯพร้อมกับพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ

ในฐานะที่เป็นครูและพระอภิบาลเจ้านาย รวมทั้งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย จึงทำให้ท่านมีโอกาสใกล้ชิดสนิทสนม เป็นที่นับถือของเจ้านายและไว้วางพระทัยเป็นส่วนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงรับสั่งว่า "พระวิจิตรวรสาสน์เป็นคนซื่อ และยากหาดีเป็นโก๋แกมอา นับว่าเป้นอันใช้ได้ดีในการรักษาให้ดีขึ้น ถ้ามีให้เสื่อมไป ถ้าทำการได้ตลอด ก็จะมีคุณแก่ราชการอยู่มาก" และผลก็ปรากฏว่า เมื่อเจ้าพระยายมราชได้เข้ารับราชการในกระทรวงต่าง ๆ ท่านได้แสดงความสามารถ จนกระทั่งได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้น และเป็นผู้ช่วยคนสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการปฏิรูปการปกครอง ดังที่ทรงมีพระราชดำรัสยกย่องว่า "แท้จริงราชการที่เราทำอยู่ด้วยกันบัดนี้ เป็นการที่คนเกิดมากู้บารมีกัน จึงจะทำได้ เพราะเป็นการยาก การหนัก ซึ่งคนสามัญจะเห็นตามให้ตลอดได้ยาก"^๒

ในส่วนความสัมพันธ์กับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ปรากฏว่าเจ้าพระยายมราชเป็นผู้ที่พระองค์ทรงไว้วางพระทัยมากกว่าเจ้านายบางพระองค์ ทั้งนี้เพราะเจ้าพระยายมราชเคยเป็นครู เมื่อคราวเสด็จไปศึกษาต่ออย่างต่างประเทศ และอาจจะเป็นสักสาเหตุหนึ่ง คือ จากเหตุการณ์กบฏ ร.ศ. ๑๓๐ ทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงไว้วางพระทัยบรรดาเจ้านายบางพระองค์ พระองค์จึงโปรด

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ กจช. ร.๕ม.๔๗/๑๔ ร่างพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ที่ ๑๕/๕๑ วันที่ ๒๔ เมษายน ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๘)

^๒ กจช. ร.๓สบ.๒.๕๖/๓๐ แฉม ๒ พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ ถึงเจ้าพระยา
ยมราช วันที่ ๑๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๕๓)

ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่เป็นสามัญชนมากขึ้น และประกอบด้วยเจ้าพระยามรราชก็เป็นเสนาบดีที่เป็นสามัญชน ซึ่งมีความสามารถและมีความสำคัญยิ่งกว่าเสนาบดีที่เป็นเจ้านายบางพระองค์ พระองค์จึงทรงไว้วางพระทัยเจ้าพระยามรราชอย่างมาก ไม่ว่าจะทรงมีความคับแค้นพระทัยในเรื่องใด จะทรงระบายนับกับเจ้าพระยามรราช เช่น เรื่องที่หนังสือพิมพ์ต่างประเทศฉบับหนึ่ง เขียนบทความวิจารณ์พิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ท่านองว่าเป็นเรื่องขบขัน ทำให้หัวเราะมากถึงกับมีพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยามรราช ทรงระบายความรู้สึกที่ได้รับการดูถูกเช่นนั้น นอกจากนี้ แม้แต่เรื่องความคิดเห็นทางการเมืองที่พระองค์ทรงมีความรู้สึกว่าคุณกระทำผิดทั้งจากพวกหัวเก่าและพวกหัวใหม่ และไม่แน่ว่าพระทัยในความปลอดภัยของฐานะพระองค์ ทรงเกรงว่าจะได้รับอันตรายจากพวกหัวรุนแรงที่พระองค์ทรงเห็นว่า เป็นพวกที่ไม่มีความรู้เรื่องการเมืองเลย แต่พยายามจะแสดงว่าตนรู้และเข้าใจการเมืองดี ทรงระบายความรู้สึกหวาดระแวงเหล่านี้กับเจ้าพระยามรราชและทรงฝากฝังข้าราชการบริพารของพระองค์ว่า ถ้าสิ้นพระองค์ไปแล้ว ขอให้ท่านช่วยดูแลด้วย จากความหวาดระแวงต่าง ๆ โดยเฉพาะหลังจากประกาศสงครามกับเยอรมนีในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ พระองค์จึงขอให้เจ้าพระยามรราชจัดตำรวจลับไว้คอยถวายความอารักขาพระองค์ นอกจากนี้เวลาที่ทรงทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ก็โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามรราชเข้าไปลงนามเป็นพยานด้วย

ศูนย์วิทยพัทธยากร

- ^๑ กจข. ร.๖.บ.๓.๑/๖๔ เล่ม ๒ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยามรราช วันที่ ๑๓ มกราคม ร.ศ. ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๓)
  - ^๒ กจข. ร.๖.บ.๓.๑/๖๔ เล่ม ๒ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยามรราช วันที่ ๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔)
  - ^๓ กจข. ร.๖.ค.๑๕.๒/๒ เล่ม ๑ พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยามรราช วันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๐
- ^๔ วิทยลาภพฤติยากร, พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. ประวัติเจ้าพระยามรราช ในสมัยรัชกาลที่ ๖ (พระนคร : ศุภสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๕๑.

ด้วยเหตุแห่งความสัมพันธ์อันใกล้ชิดกันนี้เอง ในเวลาที่เสด็จพระราชดำเนินไปประทับต่างจังหวัด จึงทรงมอบให้เจ้าพระยายมราชทำหน้าที่ต่าง พระเนตรพระกรรณ เป็นผู้ถวายรายงานเหตุการณ์ต่าง ๆ วันต่อวัน ซึ่งเจ้าพระยายมราชก็ได้กราบบังคมทูลรายงานเรื่องราวต่าง ๆ อย่างละเอียดแม้แต่เรื่องกรงำกันตายเล็ก ๆ น้อย ๆ

จากความใกล้ชิดและไว้วางพระทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยายมราชจึงได้รับพระมหากรุณาธิคุณพระราชทาน "บ้านศาลาแดง" ให้เป็นบ้านส่วนตัว โดยทรงรับสั่งเมื่อครั้งเสด็จไปเยี่ยมท่านที่บ้านว่า "บ้านนี้อยู่ไม่สบาย ย้ายเสียเถิด ข้าจะหาบ้านให้ใหม่"^๒ สำหรับ "บ้านศาลาแดง" นั้น เดิมเป็นบ้านของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี แต่ภายหลังตกมาเป็นของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ มีเนื้อที่ทั้งหมด ๑๑,๐๔๐ ตารางวา เมื่อทรงพระราชทานให้เจ้าพระยายมราชนั้น ทรงให้เหตุผลว่า

- บัดนี้ข้าพเจ้าเห็นว่า เจ้าพระยายมราชได้รับราชการมาโดยลำดับ จนถึงได้รับราชการในตำแหน่งเสนาบดี ภายหลังมาเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล ได้ทำราชการในหน้าที่ให้ลุล่วงไปได้มาก นับว่าเป็นผู้ที่ไต่ทาบระโยชน์ให้แก่บ้านเมืองได้คนหนึ่ง และเพื่อจะแสดงความพอใจในส่วนตัวข้าพเจ้า ๆ ขอยกที่รายนี้ ซึ่งนับว่าเป็นทรัพย์สินสมบัติของแผ่นดิน ให้เป็นสิทธิ์แก่เจ้าพระยายมราชเป็นบำเหน็จตลอดจนชั่วบุตรหลาน^๓

^๑ กจช. ร.๖.บ.๓.๑/๖๔ เล่ม ๒

^๒ กจช. ร.๗.ส.บ.๒.๕๖/๓๐ เล่ม ๒ บันทึกของเจ้าพระยายมราช

^๓ กจช. ร.๗.ส.บ.๒.๕๖/๓๐ เล่ม ๒ หนังสือพระราชทาน "บ้านศาลาแดง"

แก่เจ้าพระยายมราช ที่ ๒/๒๗๑ วันที่ ๑๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๕๓)

หลังจากที่เจ้าพระยายมราชได้ย้ายเข้าไปอยู่ที่บ้านศาลาแดงแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์ก็ได้เสด็จไปเยี่ยมท่านที่บ้านด้วย^๑ แม้แต่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังได้เสด็จไปที่บ้านท่านหลายครั้ง^๒

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้พระราชทานนามสกุลให้แก่ท่านว่า "สุขุม" ด้วยเหตุผลว่า "ราชกิจใด ๆ ที่เจ้าพระยายมราชได้ปฏิบัติมาก็ปรากฏว่าได้ใช้ความไตร่ตรองอย่างสุขุม ทั้งเจ้าพระยายมราชก็ได้มีชื่อเสียงปรากฏแพร่หลายมากขึ้น เมื่อเป็นพระยาสุขุมนัยวินิต จนได้มีคำว่า "สุขุมนัยวินิต" ประกอบอยู่ในสร้อยสมยา"^๓

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๕ เมื่อเจ้าพระยายมราชทำบุญอายุครบ ๖๐ ปี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานมทลครเรื่อง "ตามใจท่าน" ซึ่งทรงแปลจากเรื่อง "As You Like **it**" ของเชกสเปียร์ เสร็จเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๔ ให้เจ้าพระยายมราชพิมพ์แจกในงานวัน เกิดพร้อมทั้งรับสั่งว่า

ข้าพเจ้ารู้สึกยินดีที่ได้มีโอกาสตอบแทนบุญคุณที่เจ้าพระยายมราชได้มีมาแก่ข้าพเจ้า เมื่อตัวข้าพเจ้ายังเยาว์วัย และอยู่ในประเทศห่างไกลจากบ้านเกิดเมืองบิทร คือเมื่อแรก ๆ ไปศึกษาวิชาในประเทศอังกฤษ จึงเต็มใจให้เจ้าพระยายมราชพิมพ์หนังสือนี้ขึ้น^๔

^๑ กจข. ร.๗.๗๖.๒.๕๖/๓๐ เล่ม ๒

^๒ พิทยลาภพฤฒิยากร, พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น, เรื่องเดิม หน้า ๑๕๑.

^๓ กจข. ร.๗.๗๖.๒.๕๖/๓๐ เล่ม ๒ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ

พระเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยายมราช วันที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๖

^๔ กจข. ร.๗.๗๖.๒.๕๖/๓๐ เล่ม ๒

จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสนิทสนมแก่เจ้าพระยายมราชเป็นส่วนพระองค์ และทรงระลึกอยู่เสมอว่า เจ้าพระยายมราชเป็นทั้งครูและพระอภิบาลของพระองค์เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์ แต่เจ้าพระยายมราชก็ยังถือว่า ท่านเป็นเพียงมหาดเล็กคนหนึ่ง ดังที่ได้กราบบังคมทูลว่า

ในส่วนตัวข้าพระพุทธเจ้านั้น ขอย่าทรงถือว่าเป็นเสนาบดีเลย ทรงนึกเสียว่า มหาดเล็กคนหนึ่งก็แล้วกัน มีอะไรที่ควรทรงพระราชทานพระราชกระแสตักเตือนแล้ว ขอให้ทรง ข้าพระพุทธเจ้าก็ตั้งใจอยู่เป็นนิจเหมือนกันว่า สิ่งไรควรกราบบังคมทูล ข้าพระพุทธเจ้าจะกราบบังคมทูลเสมอ โดยไม่เกรงพระราชอาญาเหมือนกัน

ในตำแหน่งรับราชการนั้น หลังจากที่พ้นหน้าที่การสอนเจ้านายแล้ว ในปี พ.ศ. ๒๔๓๗ สมเด็จพระยาควรัถยวาทราชานุภาพทรงขอตัวมารับตำแหน่งเลขาธิการประจำตัวเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เพื่อเป็นการฝึกหัดเจ้าพระยายมราชในราชการของกระทรวงมหาดไทย และนโยบายในการจัดการปกครองหัวเมือง แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระยาควรัถยวาทราชานุภาพทรงเตรียมพร้อมที่จะปั้นเจ้าพระยายมราชขึ้นมาเป็นผู้ช่วยคนสำคัญของพระองค์ และบังเอิญเป็นช่วงโอกาสดีของเจ้าพระยายมราช เพราะเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้รวมหัวเมืองทั้งหมดมาขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย พระยาทิพโกษา (มหาโต โชติกเสถียร) ซึ่งเป็นข้าหลวงใหญ่ประจำหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก อยู่ที่เมืองภูเก็ต ได้ขอลาพักรักษาตัว สมเด็จพระยาควรัถยวาทราชจึงส่งเจ้าพระยายมราชไปแทน แต่พระยาทิพโกษาเปลี่ยนใจไม่ลา พระองค์จึงให้เจ้าพระยายมราชเป็นข้าหลวงพิเศษตรวจการที่เมืองสงขลาและเมืองนครศรีธรรมราช พร้อมทั้งทำรายงานเสนอเพื่อประกอบความคิดที่จะจัดมณฑลเทศาภิบาลต่อไป จึงเป็นโอกาสดีที่เจ้าพระยายมราชจะได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการจัดการปกครอง และได้

กจช. ร.๖.บ.๓.๑/๒๔ เล่ม ๒ หนังสือเจ้าพระยายมราช กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว วันที่ ๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๕)

ให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์แก่เจ้าเมือง ผลปรากฏว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงทอดพระเนตรเห็นเมืองสงขลาเจริญขึ้นมาก จึงได้ทราบความจริงว่าได้รับแนวความคิดจากเจ้าพระยาযায়มราช เมื่อเสด็จกลับ โปรดฯให้ตั้งมณฑลนครศรีธรรมราช และพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนบรรดาศักดิ์ท่านเป็น "พระยาสุขุมนัยวินิต" ดำรงตำแหน่ง "ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช"

จากจุดนี้เองที่เจ้าพระยาযায়มราชก้าวขึ้นมาสู่ความรุ่งเรืองในวงราชการมากขึ้น เพราะในปี พ.ศ. ๒๔๔๐ ท่านก็ได้รับพระราชทานพานทองเครื่องยศเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ได้รับมอบหมายให้จัดการปกครองมณฑลปัตตานี ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นผลงานชิ้นเอกที่ทำให้ชื่อเสียงของท่านเป็นที่รู้จักกันทั่วไป รวมเวลาที่ท่านเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลอยู่ ๑๐ ปี ครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๔๔๕ ท่านได้ก้าวขึ้นมาสู่ตำแหน่งสูงสุดในงานราชการ คือเป็น "เสนาบดี" เมื่ออายุได้ ๔๔ ปี กระทรวงแรกที่ท่านรับหน้าที่ คือ กระทรวงโยธาธิการ แทนพระยาสุรียานุวัตร (เกิด บุญนาค) ซึ่งย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ในเรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ขอตัวเจ้าพระยาযায়มราชจากสมเด็จพระยาคำรงฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย สมเด็จพระยาคำรงฯ ไม่ทรงเต็มพระทัยนัก แต่ทรงเห็นว่าเป็นโอกาสดีของเจ้าพระยาযায়มราช ทรงเล่าว่า

ข้าพเจ้าก็ยังไม่คิดเห็นว่าจะได้ผู้ใดแทน แต่เห็นว่าตำแหน่งเสนาบดีสำคัญกว่าเทศา และบุญมาถึงพระยาสุขุมนัยวินิตจะมีเกียรติยศยิ่งขึ้นไป ไม่ควรข้าพเจ้าจะขัดขวาง ถึงจะลำบากในการหาตัวแทนก็ต้องทนเอา^๑

ในระหว่างที่ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ปัญหาหนักที่สุดคือราชการในกรมโยธา เพราะกรมรถไฟมีชาวต่างประเทศรับผิดชอบอยู่ ส่วนกรมไปรษณีย์

^๑ คำกราชานุญาต, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. เรื่องเดิม

และโทรเลขก็ได้ปรับปรุงแก้ไขเรียบร้อยแล้ว เหลือแต่กรมโยธาฯ ซึ่งในเวลานั้น กำลังสร้างพระราชมนเทียรในหมู่พระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต เจ้าพระยา ยมราชได้เข้าไปแก้ไขระเบียบการทำงานที่สร้างพระราชมนเทียร จึงมีโอกาสเข้าเฝ้า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบ่อยครั้ง ทำให้ทรงเห็นประจักษ์ชัดยิ่งขึ้น ในความสามารถของท่านที่พยายามดำเนินการได้สำเร็จจัดตั้งพระราชประสงค์

อย่างไรก็ตาม เจ้าพระยายมราชดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธา- ธิการเพียง ๒ ปีเท่านั้น เพราะในปี พ.ศ. ๒๔๕๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ มีพระราชประสงค์ให้จัดการกรมชลประทาน เช่นเดียวกับหัวเมือง ทรงขอให้โอนมณฑล กรุงเทพมหานครอยู่ในกระทรวงมหาดไทย แต่สมเด็จพระยาคำรงทรงรับภาระไม่ไหว ค่อยเหตุว่ามณฑลกรุงเทพต่างกับมณฑลอื่น ๆ ตรงที่เป็นมณฑลราชธานี เพราะฉะนั้น การ จัดการปกครอง จึงมีสิ่งที่ทำได้ง่าย ๆ และทรงกราบบังคมทูลเสนอว่า

แก้ด้วยสลับเปลี่ยนตัวเสนาบดีจะดีคือออกกรมวัง คือโปรดให้ย้ายพระยาสุโขทัยมาว่า การกระทรวงนครบาล เพราะเคยชำนาญการมณฑลเทศาภิบาลมาแล้ว และ ย้ายเสนาบดีกระทรวงนครบาล^๑ ไปว่าการกระทรวงโยธาธิการ บางทีจะ แก้ไขความขัดข้องได้^๒

เห็นได้อย่างเด่นชัดว่าสมเด็จพระยาคำรงทรงพยายามที่จะสนับสนุนเจ้า พระยายมราชในตำแหน่งราชการ และประกอภกับพระองค์เป็นผู้ที่พระบาทสมเด็จพระ- เจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระทัยมาก ดังนั้นเจ้าพระยายมราชจึงได้ดำรงตำแหน่ง "เสนา- บดีกระทรวงนครบาล" แต่งงานด้านการก่อสร้างในพระราชวังดุสิตก็ยังคงอยู่ในความรับผิดชอบของท่าน แสดงว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเชื่อมั่นในความ

^๑ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนครสวรรค์

^๒ คำกราบบังคมทูล, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, เรื่องเดิม

สามารถของท่าน และพอพระทัยในผลงานที่ท่านได้ทำไปแล้ว ทั้ง ๆ ที่หน้าที่นี้เป็นของ
กระทรวงโยธาธิการ มีกระทรวงนครบาล เจ้าพระยายมราชก็ยังคงเป็นผู้อำนวยการ
การก่อสร้างนี้อยู่ ปรากฏว่าการก่อสร้างสถานที่ต่าง ๆ ในบริเวณพระราชวังดุสิตเสร็จ
เรียบร้อยเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๕

เมื่อเจ้าพระยายมราชเข้ารับตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนครบาลนั้น พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้โอน "กรมสุขาภิบาล" จากกระทรวงเกษตรธิการ
และ "กองลมหุมหันตโทษ" จากกระทรวงยุติธรรมมาขึ้นกับกระทรวงนครบาลด้วย นอก
จากนี้ให้โอนการก่อสร้างพระที่นั่งอนันตสมาคมจากกระทรวงโยธาธิการมาอยู่ในหน้าที่ของ
กรมสุขาภิบาลด้วย

หลังจากที่ท่านดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนครบาลได้ไม่นาน ในปี พ.ศ.
๒๔๕๑ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานหิรัญบัตรให้เป็น "เจ้าพระยายมราช"
ครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๔๕๔ ก็พระราชทานยศเป็น "มหาอำมาตย์เอก"

ในฐานะเสนาบดีกระทรวงนครบาล ไม่มีผู้ใดเคยทว่าราชการมากยิ่งขึ้นกว่า
เจ้าพระยายมราช เพราะเสนาบดีกระทรวงนครบาลก่อนหน้านี้ มีหน้าที่แต่ในการ
ปกครองรักษาความสงบสุขในราชธานี แต่เจ้าพระยายมราชต้องรับหน้าที่เพิ่มขึ้นหลาย
อย่าง เช่น อำนวยการก่อสร้างพระที่นั่งในพระราชวังดุสิต พระที่นั่งอนันตสมาคม
ซ่อมแซมสวนปารุสกวันและพระตำหนักของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง
พิศณุโลกประชานารถ สร้างพระตำหนักสวนกุหลาบและท้องพระโรงในวังสวนกุหลาบ
พระตำหนักในสวนสุนันทา พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน เป็นต้น นอกจากนี้ยังจัด
สร้างประปา สร้างโรงไฟฟ้าหลวง และเมื่อขยายเขตพระนครออกไปในคอนปลาย
รัชกาลที่ ๕ ก็โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยายมราชเป็นผู้อำนวยการสร้างถนนและสะพาน^๒

^๑ กจข. ร.๖.ว.๒๑/๒๔

^๒ กจข. ร.๗.ส.บ.๒.๕๖/๓๐ เดิม ๒ ประวัติเจ้าพระยายมราช

เช่น ถนนทรงวาด ถนนประแจจีน ถนนพญาไท ถนนอนุวงศ์ ถนนหน้าวัง สะพาน
เฉลิมโลก สะพานเฉลิมเดช สะพานพระราชประสงค์ สะพานบรมวงษ์ สะพาน
ยมราชใน สะพานยมราชนอก สะพานเฉลิมห้า สะพานรามบุตรี เป็นต้น ส่วน
งานด้านการปกครองก็ยุ่งยากซับซ้อนยิ่งขึ้น

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้^{พระเจ้า}พระยายมราชเป็นผู้ทำการพระราชพิธีจรดพระนังคัล (แรกนาขวัญ) ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๕๕
- ๒๔๖๔ รวมเวลาดัง ๑๐ ปี ทั้ง ๆ ที่โดยแท้จริงแล้ว ควรเป็นหน้าที่ของเสนาบดี
กระทรวงเกษตรมากกว่า และในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ หลังจากที่ไทยประกาศ
สงครามกับเยอรมนีและออสเตรีย ยังก้าวแล้ว เจ้าพระยายมราชได้เป็นผู้อำนวยการจับ
ชนชาติศัตรูและรักษาความสงบเรียบร้อยตลอดระยะเวลาสงครามครั้งนั้น

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยายมราชเป็น
"มหาอำมาตย์นายก" ซึ่งเป็นยศสูงสุดฝ่ายพลเรือนเทียบเท่าจอมพลทหาร หลังจากนั้น
โปรดฯ ให้รวมราชการกระทรวงนครบาลและกระทรวงมหาดไทย และให้เจ้าพระยายมราช
ไปดำรงตำแหน่ง "เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย" หลังจากที่เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์
ลาออกจากราชการ เมื่อมาดำรงตำแหน่งนี้ก็ปรากฏว่าเป็นตำแหน่งที่มีหน้าที่รับผิดชอบมาก
กว่าเสนาบดีคนเก่าอีก เพราะได้มีการแบ่งสันปันส่วนหน้าที่ราชการมาจากกระทรวงนครบาล
ที่ถูกยุบไปด้วย

จึงกล่าวได้ว่า เจ้าพระยายมราชต้องรับผิดชอบราชการในฐานะเสนาบดี
มากกว่าเสนาบดีคนอื่น ๆ และปรากฏว่าท่านก็สามารถจัดราชการได้สำเร็จสมตามความ
มุ่งหมายเป็นส่วนใหญ่ จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๖๘ ท่านจึงได้กราบบังคมทูลลาออกจาก
ตำแหน่งในราชการ รวมเวลาที่ท่านรับราชการ ๔๓ ปีนั้น ท่านมีตำแหน่งดังนี้

ผู้ได้รับตำแหน่งนี้มี ๒ คน คือ เจ้าพระยายมราช และ สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

๑. ตำแหน่งครูสอนเจ้านาย ตำแหน่งผู้ช่วย และเลขานุการสถานทูตสยาม
กรุงลอนดอน ๑๑ ปี

๒. ตำแหน่งเลขานุการกระทรวงมหาดไทย ตลอดจนข้าหลวงเทศาภิบาล
๑๒ ปี

๓. ตำแหน่งเสนาบดี ๒๐ ปี คือ

เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ตั้งแต่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕ -
๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๐

เสนาบดีกระทรวงนครบาล ตั้งแต่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๐ -
๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๕

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ตั้งแต่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ -
๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๘

กล่าวได้ว่า เจ้าพระยายมราชเป็นเสนาบดีสามัญชนซึ่งดำรงตำแหน่ง
นานที่สุด

นอกจากงานในหน้าที่ราชการดังกล่าวมาแล้ว เจ้าพระยายมราชยังมี
บทบาทในการเป็นสมาชิกเสือป่า และลูกเสือกรุงเทพ คือได้เป็น "ผู้บัญชาการกอง
เสนารักษาคินแดนกรุงเทพ" ของกองเสือป่า และเป็น "สถานายกกรมการจัดการ
ลูกเสือกรุงเทพ" ในบทบาททางด้านเศรษฐกิจนั้น เจ้าพระยายมราชก็เป็นผู้หนึ่งที่มี
บทบาททางด้านเศรษฐกิจเป็นส่วนตัวของท่าน คือมิใช่ในหน้าที่ราชการ นั่นคือ ท่าน
ได้ตั้งบริษัทปูนซีเมนต์สยามขึ้น แต่การที่ท่านยังอยู่ในตำแหน่งราชการ จึงทำให้มีการ
วิพากษ์วิจารณ์ในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างบริษัทปูนซีเมนต์สยามกับโรงไฟฟ้าสามเสนซึ่ง
ท่านก่อตั้งขึ้นในส่วนของหน้าที่ราชการ ดังจะได้กล่าวในภายหลัง และครั้งหนึ่งท่านได้

ตั้งโรงทำอิฐ บางบัวทอง แต่เป็นลักษณะกึ่งราชการ คือในระยะแรกท่านได้จ่ายเงินใน
กิจการนี้จากงบประมาณของพระคลังข้างที่แต่ในตอนหลัง ท่านใช้เงินส่วนตัวของท่านด้วย
ฉะนั้นโรงทำอิฐนี้ จึงมีลักษณะเป็นการลงทุนร่วมกัน แต่จะด้วยเหตุผลของความผูกพันส่วน
ตัว หรือเห็นว่าเจ้าพระยาযায়มราชรับราชการมานานก็ตาม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัวได้พระราชทานที่ดิน และโรงทำอิฐ บางบัวทอง ให้เป็นสิทธิ์ของเจ้าพระยา
যায়มราชตามที่ขอมา รวมทั้งเงินส่วนพระคลังข้างที่นั้นด้วย อย่างไรก็ตามพระองค์ทรงมี
ข้อแม้ว่า

ถ้าข้าพเจ้าเห็นว่า เจ้าพระยาযায়มราช (ปั้น สุขุม) ประพฤติคนไม่สมควรจะ
ปกครองรักษาที่ดินแลโรงทำอิฐรายนี้ได้ ถ้าข้าพเจ้าเห็นสมควรจะแลกเปลี่ยน
อย่างหนึ่งอย่างใด เมื่อใด ข้าพเจ้ามีอำนาจที่จะคืนเอาที่ดินแลโรงทำอิฐรายนี้
ถ้าแลกเปลี่ยนได้ทุกเมื่อ และถ้าเจ้าพระยาযায়มราช (ปั้น สุขุม) จะเอาที่ดินแล
โรงทำอิฐรายนี้ไปขายขาด ถ้าขายฝาก ถ้าจำนำ ถ้ายกให้แก่ผู้หนึ่งผู้ใด ต้องบอก
ให้ข้าพเจ้ารูก่อน ถ้าข้าพเจ้าไม่อนุญาตก็ขาย ถ้าจำนำ ถ้ายกให้แก่ผู้หนึ่งผู้ใด
ไม่ได้ แต่ผู้ใดผู้หนึ่งจะมาถือเอาอำนาจอันนี้ เพื่อคืน ถ้าแลกเปลี่ยนเอาที่ดินแล
โรงทำอิฐรายนี้จากเจ้าพระยาযায়มราช (ปั้น สุขุม) ถ้าจากผู้หนึ่งผู้ใดที่จะได้รับ
ทรัพย์สินมรดกของเจ้าพระยาযায়มราช (ปั้น สุขุม) ต่อไปนั้นไม่ได้เป็นอันขาด ถ้า
พระเจ้าแผ่นดิน ถ้าผู้หนึ่งผู้ใดที่มีอำนาจจะตองประสงค์ที่ดินแลโรงทำอิฐรายนี้
เพื่อเหตุหนึ่งเหตุใด ก็ขอให้เจ้าพระยาযায়มราช (ปั้น สุขุม) ได้รับพระราชทาน
ราคาตามสมควรแก่ที่นี้เถิด^๑

อย่างไรก็ตาม เรื่องหนึ่งที่ว่ากล่าวไว้ ณ ที่นี้ด้วย คือเจ้าพระยาযায়มราช
เป็นผู้เสนอให้รัฐบาลตั้งธนาคารเพื่อช่วยเหลือราษฎรที่ยากจน ไม่ให้ถูกขูดรีดจากเอกชน
โดยเสียดอกเบี้ยแพง จากการกู้เงินมาลงทุน^๒ ซึ่งเป็นข้อเสนอที่ดีมาก โดยเฉพาะ
เรื่องเศรษฐกิจเป็นปัญหาสำคัญ ราษฎรจำนวนมากอยากริเริ่มกิจการ แต่ไม่มีเงินลงทุน

^๑ กจข. ร.๖.ค.๒๒.๑/๑๒ เล่ม ๑ หนังสือสัญญาที่ ๑๘/๒๐๒ วันที่ ๒๒

ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๕

^๒ กจข. ร.๖.น.๕.๑/๑๖๖ เล่ม ๔ หนังสือเจ้าพระยาযায়มราช ถึงสมุห
พระนครบาล ที่ ๒๔/๓๗๔ วันที่ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๗

ต้องไปกู้เงินจากเอกชน ซึ่งมักจะต้องจ่ายดอกเบี้ยในอัตราสูง . เมื่อเป็นเช่นนี้ การลงทุนนั้นก็ไม่มีประโยชน์เท่าที่ควร เพราะผลประโยชน์ที่ได้ต้องไปใช้หนี้หมด ถ้ามีธนาคารของรัฐบาลให้ราษฎรกู้เงินมาลงทุน โดยเสียดอกเบี้ยในอัตราต่ำ ก็จะเป็นผลดีทั้งต่อราษฎรและประเทศชาติ ข้อเสนอของเจ้าพระยาอมราชเป็นการช่วยพยุงฐานะเศรษฐกิจของไทย คือให้คนไทยรู้จักพึ่งตนเองมากขึ้น ด้วยเหตุนี้จึงมีการตั้งธนาคารประเภทดังกล่าวในเวลาต่อมา

นอกจากนี้ เจ้าพระยาอมราชยังได้บริจาคเงินช่วยเหลือการกุศลอีกหลายอย่างที่สำคัญ เช่น ในปี พ.ศ. ๒๔๖๓ ได้บริจาคเงินสร้างสถานเสาวภา อุทิศส่วนกุศลถวายแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และยังได้ชักชวนพรรคพวกร่วมกันบริจาคเงินสร้างโรงพยาบาลในคราวทำบุญอายุครบ ๖๐ ปี เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๕ คือโรงพยาบาลโรคมะเร็งในกรุงเทพฯ และโรงพยาบาลที่จังหวัดสุพรรณบุรี โดยการบริจาคครั้งนี้ ท่านมิได้กำหนดเวลาหรือจำนวนเงินไว้ และจะส่งเงินมาบริจาคกับท่านได้ตลอดเวลา สึกแห่งหนึ่งคือ ท่านได้บริจาคเงินสร้างประตูทางเข้า - ออก และรั้วเสาคอนกรีตค้ำหน้าโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ซึ่งปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ และได้บริจาคเงินสร้างตึกชั้นเดียวขนาดใหญ่ ๒ หลังขึ้นในบริเวณโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ซึ่งได้รับนามว่า "โรงพยาบาลของเจ้าพระยาอมราช (บัน สุขุม)" สำหรับเป็นที่พักรักษาคนป่วยโรคมะเร็งและโรคเฉพาะสตรี กับเป็นที่พักคนคลอดบุตร อุทิศส่วนกุศลถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^๒ นอกจากนี้ท่านยังได้เสนอให้สร้างโรงพยาบาลโรคเรื้อรังขึ้นสำหรับรักษา

กจช. ร.๖.น.๒/๘๑ เล่ม ๓ แจ้งความเรื่องการทำบุญอายุครบ ๖๐ ปี
ของเจ้าคุณเสนาบดีกระทรวงนครบาล โดยมหาอำมาตย์ตรีพระยาสุขุมณีนวินิต ลงวันที่
๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕

^๒
กจช. ร.๗.ส.บ.๒.๕๖/๓๐ เล่ม ๒

โรคนี้โดยเฉพาะ

บันปลายแห่งชีวิต

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๘ หลังจากที่เจ้าพระยาบรมราชลาออกจากราชการแล้ว ท่านมีตำแหน่งและหน้าที่ต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

๑. เป็นผู้ถวายพระพรชัยในเวลาเฉลิมพระชนมพรรษา แทนข้าราชการ และประชาชน โดยรับหน้าที่สืบต่อจากเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๔ - พ.ศ. ๒๔๗๔

๒. เป็นสมาชิกแห่งสภากรรมการองคมนตรี ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๐ จนกระทั่งสภานั้นถูกยุบไปในปี พ.ศ. ๒๔๗๖

๓. เป็นกรรมการข้าราชการพลเรือนและกรรมการกฤษฎีกา ในสำนักนายกรัฐมนตรี หลังจากพระราชทานรัฐธรรมนูญ พ.ศ. ๒๔๗๕

๔. เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในรัชกาลที่ ๘ ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๗ จนถึงแก่อสัญกรรม

๕. ได้รับพระราชทานยศเป็นนายพันเอก นายทหารพิเศษประจำกรมทหารอากาศ เมื่อวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๘

๖. ได้รับพระราชทานยศเป็นนายนาวาอากาศเอกแห่งกองทัพอากาศ เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๘

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลเสด็จพระราชดำเนินจากต่างประเทศกลับมาชั่วคราว ในวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๑ เจ้าพระยาบรมราชได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๑ และในวันที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๑

ได้รับพระราชทานเครื่องอิสริยยศถาดชาทองคำ เป็นเกียรติยศเหมือนครั้งรัชกาลที่ ๕ พระราชทานแด่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ นับว่าเป็นเกียรติยศอันสูงศักดิ์ หลังจากนั้น ๑๔ วัน เจ้าพระยามรราชก็ได้ถึงแก่อสัญกรรม เมื่อเวลา ๑๕ นาฬิกา ของวันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เสด็จไปแทนพระองค์ ในการพระราชทานน้ำอาบศพ ณ บ้านศาลาแดง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน ดอกกุ๊กกั๋นน้อย ประกอบพร้อมทั้งเครื่องเกียรติยศศพ เช่นเดียวกับครั้งพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตน์จาตุรนต์ สิ้นพระชนม์ และได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงวางพวง มาลาที่ศพ เมื่อวันครบกำหนด ๗ วัน นอกจากนี้ยังได้รับพระมหากรุณาธิคุณในการศพ โดยตลอดในส่วนที่เกี่ยวกับเกณฑ์ของหลวง ตั้งแต่วันพระราชทานน้ำอาบศพ จนถึงวัน พระราชทานเพลิงศพ และกำหนดให้ข้าราชการไว้ทุกข์ ๑๕ วัน และสถานที่ราชการ สถานทูตและสถานกงสุลได้ลดธงครึ่งเสา ๓ วัน

การสูญเสียเจ้าพระยามรราชนั้น นำความเศร้าสลดใจมาสู่คนไทยโดยทั่วไป ทั้งพระราชวงศ์ ข้าราชการ และราษฎร ทั้งนี้ เพราะในระหว่างที่ท่านยังมีชีวิตอยู่นั้น ท่านเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในงานราชการมากมาย โดยเฉพาะเป็นผู้ริเริ่มงานสาธารณูปโภคหลายอย่าง ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการดำเนินชีวิตประจำวันของคนไทยทุกวันนี้ ใน ส่วนแนวความคิดของท่าน ก็ได้เป็นที่ยอมรับมาเป็นข้อปฏิบัติ แม้แต่ในเรื่องเศรษฐกิจ ซึ่งมีโชหน้าที่โดยตรงของท่าน แต่เนื่องจากท่านเป็นผู้ที่ใกล้ชิดกับประชาชนมากจนเข้าใจถึงความต้องการของประชาชน ดังนั้นในปัจจุบันเราจึงได้เห็นโรงพยาบาลรักษาโรค ร้ายแรงเฉพาะอย่าง เช่น โรคมะเร็ง โรคเรื้อน วัณโรค ฯลฯ และยังได้เห็น ธนาคารออมสิน ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็นผลมาจากข้อเสนอของเจ้าพระยามรราชทั้งนั้น ด้วยเหตุนี้ จึงน่าที่จะศึกษาถึงผลงานที่สำคัญ

ของท่าน เพื่อเป็นหลักฐานแสดงให้เห็นว่า ครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์ไทย ได้มี
สามัญชนผู้หนึ่งสามารถเลื่อนฐานะตนเองขึ้นมามีความสำคัญในการปกครองประเทศ
ด้วยความสามารถ และทำประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติอย่างมาก คือ เจ้าพระยา
ยมราช (ปั้น) ต้นตระกูล "สุขุม" นั่นเอง.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย